

In het agrarische landschap was de KNBTB vaak gezichtsbepalend en ontwikkelde zij intensieve banden met het ministerie en de politiek. Ze bracht een aantal ministers van landbouw voort, maar nog veel meer politici en belangrijke ambtenaren. Zo'n soort positie deelde ze met een protestants-christelijke en een neutrale zusterorganisatie. Tussen de organisaties en de minister werden diverse afspraken gemaakt die de bestaanszekerheid van de boerengezinnen moesten bevorderen en later ook de belangen van de Nederlandse landbouw bij de EEG. De KNBTB werd hierdoor mede verantwoordelijk voor het beleid en verdedigde dit ook ten opzichte van de eigen achterban. Zelfs, zoals begin jaren 1970, toen veel boeren ontevreden raakten over het Brusselse prijsbeleid. De KNBTB kanaliseerde lange tijd met succes het opborrelende verzet van onafhankelijke actiecomites, maar slaagde daar allengs minder in. Voor veel boeren werd het Landbouwschap meer een verlengstuk van de Haagse politiek, dan een podium van de eigen organisatie. Maar of de KNBTB hierdoor nu meer of minder werd geraakt dan haar zusterorganisaties, vermeldt Smits niet.

De KNBTB is sterk geworden in een veelheid aan facilitaire activiteiten. Smits karakteriseert de bond met het wat modieuze managementbegrip 'netwerkorganisatie'. Echter de laatste decennia heeft de KNBTB veel van de door haar in het leven geroepen diensten en instellingen afgestoten. Sinds 1980 is ze in het defensief. De directe betrokkenheid van de bond bij de totstandkoming van het landbouwbeleid heeft ingeboet. De voortgaande liberalisering van de Europese landbouw, de overschotten, het voor de sector pijnlijke mestbeleid, betekenden een minder succesvolle lobby. Het ministerie wenste soms geen overleg vooraf, maar vrije handen; de agrarische sector kwam niet tot eensgezinde standpunten en liep achter de ontwikkelingen aan. De mogelijkheden van belangenbehartiging raakten begrensd, zo vat de auteur samen. Dit leidde enerzijds tot een dalend ledental en de noodzaak tot een hernieuwde krachtenbundeling met de zusterorganisaties in de LTO-Nederland. Anderzijds, en daar is Smits minder expliciet over, tot meer onafhankelijk opererende boerenactiegroepen.

Smits' boek dient twee heren: de KNBTB en de wetenschap; immers de studie verscheen niet alleen als gedenkboek, maar ook als dissertatie. Ik vind de combinatie hier niet helemaal geslaagd. Ondanks het gebrekkige oud-archief van de KNBTB heeft Smits wel veel nieuwe informatie op tafel gelegd. En ook gegevens uit bekende bronnen leiden juist door hun onderlinge combinatie tot nieuwe kennis over het katholieke en agrarisch krachtenveld. Het boek biedt een tamelijk complete organisatiegeschiedenis: de leden, de handelingen en de gesprekspartners van de KNBTB komen aan bod, maar een bespiegeling van het beschrevene in meer theoretische termen blijft uit. Zo mis ik een systematische reflectie op het begrip 'netwerkorganisatie' en wat dit voor kracht of zwakte aan de KNBTB heeft gegeven. Ook blijft een beschouwing uit over de betekenis van de KNBTB in het proces van verzuiling en ontzuiling.

Smits heeft vooral de ruimte genomen voor het verhaal. De bladzijden dragen veel tekst, maar zijn door de kolommen, de vele illustraties en de kadertjes met biografietjes niet werkelijk overladen. Het is daarmee toch vooral een fraai, helder en informatief gedenkboek geworden.

Maarten Duijvendak

H. Wijffes, met medewerking van E. Smulders, ed., *Omroep in Nederland. Vijfenzeventig jaar medium en maatschappij, 1919-1994* (Zwolle: Waanders, 1994, 400 blz., f65,-, ISBN 90 400 9708 9); E. J. Borsboom, B. Hogenkamp, *Radio in beeld. Nederlandse omroepfilms, 1931-1955* (Amsterdam: Stichting film en wetenschap, Audiovisueel archief, 1994, 148 blz., f20,-, ISBN 90 70224 26 7).

Met het verschijnen van het rapport van de Commissie publieke omroep (beter bekend als de Commissie Ververs) in juni 1996 is definitief duidelijk geworden dat het op verzuilde leest geschoeide omroepbestel in Nederland zijn langste tijd heeft gehad. De symbolische betekenis van de publicatie van *Omroep in Nederland. Vijfenzeventig jaar medium en maatschappij*, het eerste echte overzichtswerk van de Nederlandse publieke omroep, is daarmee nog groter geworden dan zij op het moment van verschijnen in november 1994 al was: het startschot voor gestructureerd historisch onderzoek naar de werkelijke maatschappelijke betekenis van wat er in de loop van de afgelopen vijfenzeventig jaar in Hilversum allemaal voor ons in elkaar werd gedraaid klonk in een geluidsdecor waarop de zwanenzang van de vermolmde publieke omroep te horen is. Het elfde en laatste hoofdstuk van *Omroep in Nederland* van de hand van communicatiewetenschapper en voormalig NOS-beleidsmedewerker Jo Bardoel met de veelzeggende titel 'Om Hilversum valt geen hek te plaatsen' zou als een necrologie gelezen kunnen worden. De komst van de commerciële omroep in de jaren tachtig ontnam de publieke omroepverenigingen hun exclusiviteit, de mede onder invloed van diezelfde publieke omroep in gang gezette maatschappelijke ontwikkelingen als secularisering en ontzuiling hadden het eens zo stevige verzuilde fundament al eerder ondergraven.

Door het zo te stellen wordt echter al te licht meegezongen in het koor dat de omroepgeschiedenis in Nederland vooral wil zien als de geschiedenis van de *omroeppolitiek*. Die gefixeerdheid is een gevolg van het gegeven dat het Nederlandse omroepbestel altijd sterk werd geassocieerd met de verzuilde maatschappelijke ordening. Niet voor niets sprak men vaak over 'omroepzuilen' daar waar omroepverenigingen werden bedoeld. Het bestuderen van de omroepgeschiedenis biedt echter heel wat meer perspectieven, en het is Huub Wijffjes, die de redactie van *Omroep in Nederland* verzorgde, goed gelukt een staalkaart van omroephistorisch onderzoek samen te stellen. Beginnend met een beschouwing van Frank van Vree over de cultuur-historische inbedding van de omroeppraktijk in de zich snel moderniserende Nederlandse samenleving in het tweede kwart van de twintigste eeuw, zijn er bijdragen van Wijffjes zelf over de hoogtijdagen van de Nederlandse radio vanaf de eerste uitzending in 1919 tot aan de snelle opkomst van televisie begin jaren zestig, van Jan Bank over de januskop van het medium televisie ('Massaal aanschouwde men het nieuwe medium waaruit vertrouwd geluiden klonken, nu met beelden erbij. Maar er was ook veel dat minder vertrouwd aandeed en daardoor voor beroering zorgde'), van Mei van Eiteren over de belangrijke rol van het medium radio als aanjager van omroepvernieuwingen in een tijd dat televisie de radio als belangrijkste medium al had overvleugeld, van Henri Beunders over de televisie als nieuwsmedium, van wijlen Ben Manschot over de 'bestelondermijnende' rol van amusement binnen de programmering van de Nederlandse publieke omroepen, van Sonja de Leeuw over de 'identiteitsgerichte' dramaprogrammering van de publieke omroepen ('Anders dan bij amusement toont het Nederlandse televisiedrama de pluriformiteit van het omroepbestel in volle glorie'), van wederom Huub Wijffjes die — nu samen met Eric Smulders — schrijft over de symbiose tussen sport en omroep (waarbij moet worden aangetekend dat de door beide auteurs in 1994 nog geconstateerde 'onaantastbare monopoliepositie' van de NTS/NOS inmiddels in een ander daglicht is komen te staan), van Kees van der Haak over schoolradio en -televisie, van Wim Knuijs over de rol van radio en televisie in en op het dagelijkse leven van mensen, en tenslotte het afsluitende artikel van Jo Bardoel over de moeizame omroepmodernisering dat al eerder werd besproken.

Voorwaar, een brede waaier van onderzoek waarin op alle mogelijke manieren wordt ingegaan op de dwarsverbanden tussen de maatschappij en het instituut omroep. Ook de programma's zelf komen er op zich niet bekaaid af. Het boek is weelderig geïllustreerd met een enorme hoeveelheid foto's uit de omroepgeschiedenis, waarbij met name de teksten die de foto's bege-

leiden ingaan op inhoud en betekenis van individuele radio- en televisieprogramma's. Wel is duidelijk dat historisch onderzoek waarbij de programma's als uitgangspunt fungeren, nog in de kinderschoenen staat. Het is te hopen dat *Omroep in Nederland* een aanzet tot dit onderzoek kan geven. Aan een totaal ander aspect van de geschiedenis van de Nederlandse omroepcultuur wordt aandacht besteed in het door de Stichting Film en Wetenschap (sinds 1 januari 1997 opgenomen in het Nederlands Audiovisueel Archief) uitgegeven boekje *Radio in Beeld. Nederlandse omroepfilms, 1931-1955*. In het pre-televisietijdperk wendden de omroepverenigingen zich tot het medium film bij hun pogingen de aanhang te versterken. De omroepverenigingen — vooral de NCRV, spreekbuis van de bevolkingsgroep die bekend stond om haar doorgaans kritische houding tegenover de verschijnselen film en bioscoop — maakten graag gebruik van dit documentaire en dramatische medium teneinde het gewenste 'zelfbeeld' te kunnen uitdragen. In een tweetal artikelen geven samenstellers Edward Borsboom en Bert Hogenkamp een inkijk in zowel de wijze waarop de eigen omroepvereniging was georganiseerd en hoe het bedrijf functioneerde, als in de massabijeenkomsten — landdagen en zomerfeesten — die de omroepverenigingen met de regelmaat van de klok belegden en die zo typisch zijn voor de vergader- en toedagcultuur uit de hoogtijdagen der verzuiling. Borsboom geeft in 'Radio's Glorie. Filmpropaganda door de Nederlandse omroepen, 1931-55' een overzicht van de film-ondersteunde propaganda-activiteiten. Naar zijn oordeel laten bepaalde sociale en mentale ontwikkelingen, zoals de opkomst van een steeds kritischer achterban, zich uit de door hem besproken films goed aflezen. Bert Hogenkamp weerlegt in zijn artikel "In dienst van den grooten Zender". Orthodox-protestantse opvattingen over film en de filmpropaganda van de NCRV het idee als zou de protestants-christelijke zuil in Nederland te allen tijde zijn gekenmerkt door een mijdende houding ten opzichte van het medium film. De 'Omroep met den Bijbel' bracht met haar propagandafilms in praktijk wat diverse protestants-christelijke auteurs altijd al beweerd hadden: film is 'een schoone uitvinding' die veel goeds zou kunnen bewerkstelligen. Broedplaats voor zonde was de bioscoop, en door haar films bewust niet als kunst maar als propaganda te afficheren, door angstvallig de bioscoop als vertoningsplaats te vermijden en door de filmprojectie tijdens propaganda-avonden zorgvuldig in te bedden in een bij de achterban bekend ritueel van preek en samenzang nam de omroep haar criticasters uit eigen kring de wind uit de zeilen.

Met de opgenomen filmografie, bevattende de formele en inhoudelijke beschrijvingen van alle tussen 1931 en 1955 in opdracht van Nederlandse omroepverenigingen gemaakte opdracht-films, geeft *Radio in beeld* letterlijk een beeld van een omroepcultuur die met de komst van de televisie in de jaren zestig al tot de voltooid verleden tijd behoorde.

Pim Slot

A. Goedhart, *Weerzien met Indië en Indonesië. Herinneringen aan wat wel en niet verloren ging* (Amsterdam: Albini, 1995, 203 blz., ISBN 90 6714 059 7).

Memoires en (auto)biografieën van vooraanstaande Nederlandse ondernemers zijn tegenwoordig geen zeldzaamheid meer. Recent trokken de herinneringen van oud-Philips-topman Wisse Dekker nog veel aandacht. Dat de hier te bespreken memoires vrijwel onopgemerkt gebleven zijn, zegt al iets over het lot dat het voormalige koloniale bedrijfsleven ten deel gevallen is. Adriaan Goedhart was van 1977 tot 1981 president-directeur van de Verenigde HVA Maatschappijen, de opvolger van de Handelsvereniging Amsterdam. De HVA werd in 1879 opgericht en ontwikkelde zich in de eerste decennia van deze eeuw tot de grootste cultuurmaatschappij van het toenmalige Nederlands-Indië. Voor de Tweede Wereldoorlog behoorde zij tot de meest solide fondsen van de Amsterdamse effectenbeurs. Onder beleggers was zij minstens zo be-